

ti ještě existovaly. Francie měla státní náboženství, jehož kněží nebyli pouze privilegovaní, tak jak ještě stále jsou v některých aristokratických zemích, nýbrž jednostranně panovační. Církev, vlastník části území jako ve středověku, zasahovala do vlády.

Ve Francii nicméně všechno již dávno směřovalo k demokracii. Kdo by se nedal ovlivnit vnějším zdáním a představil si stav morální nemohoucnosti, do níž upadl klérus, chudnutí a úpadek šlechty, bohatství a vzdělanost třetího stavu, už existující jedinečné rozdělení pozemkového majetku, velké množství středních majetků, malý počet velkých majetků, kdo by si připomněl teorie hlásané v této době, zásady mlčky, avšak téměř všeobecně připomínané, kdo by shromáždil z jednoho hlediska všechny tyto rozmanité skutečnosti, musel by nutně dojít k závěru, že tehdejší Francie se svou šlechtou, svým státním náboženstvím, svými zákony a svými aristokratickými zvyklostmi byla již celkem vzato státem v Evropě nejopravdověji demokratickým a že Francouzi na konci osmnáctého století svým sociálním stavem, svým občanským zřízením, svými idejemi a svými mravy daleko předběhli ty dnešní národy, které nejviditelněji směřují k demokracii.

DRUHÁ ČÁST

Francie osmnáctého století se k Francii naší doby nepřibližovala jen rovností. Už tehdy se objevovaly mnohé další rysy → národní fyziognomie, které považujeme za nové.

Obecně lze říci, že pro nastolení a trvání systému lokální správy je nejpriznivější aristokracie.

Na každém z mnoha různých míst území obydleného aristokratickým národem se vždy najde jeden nebo více jednotlivců přirozeně nadřazených ostatním rodem nebo bohatstvím, kteří se ujmou vlády nebo ji přijímají. Ve společnosti, kde panuje rovnost životních podmínek a kde si občané jsou navzájem téměř rovni, považují za přirozené

pověřit všemi detaily správy samu vládu, která jediná ještě vyčnívá nad davem a přitahuje na sebe pozornost. A i kdyby se jim nezdálo vhodné vládu tímto úkolem pověřit, většinou je k tomu donutí jejich individuální slabost nebo potíže, které jim působí neschopnost navzájem se dohodnout, a pak jsou nuceni ji snášet.

Je pravda, že když národ jednou přijal princip suverenity lidu, je v něm rozšířeno vzdělání a z kultivována věda o vládě a když jsou mu známy nedostatky příliš centralizované správy, setkáváme se často s tím, že se občané z provincií a měst snaží vytvořit ze svého středu kolektivní moc, která řídí jejich vlastní záležitosti. Někdy se také nejvyšší moc, klesající pod tíhou svých výsad, snaží veřejnou správu decentralizovat a více nebo méně moudrými opatřeními usiluje na různých místech území o umělé vytvoření jakési volné aristokracie. Demokratický národ se instinktivně dává strhnout k centralizaci. K provinčním institucím dospívá pouze úvahou. Takto založená provinční svoboda je však vždycky vystavena velkým rizikům. V aristokratických státech provinční vláda často existuje navzdory centrální moci, která nikdy necítí potřebu udržovat ji při životě.

V demokratických státech je lokální vláda často výtvořem ústřední moci, která snáší, že je jí odnímáno několik jejích výsad, nebo se jí sama dobrovolně zbavuje.

Přirozená tendence, která vede demokratické státy k tomu, aby centralizovaly moc, se hlavně objevuje a roste velmi zjevně v obdobích sporů a přechodu, kdy oba principy zápasí o řízení státních záležitostí.

V okamžiku, kdy se lid začíná stávat mocí a zjišťuje, že šlechtici řídí všechny lokální záležitosti, útočí proti provinční vládě nikoliv pouze jako vládě provinční, nýbrž především jako aristokratické. Jakmile je lokální moc vyrvána z rukou aristokracie, jde o to, komu ji svěřit.

Ve Francii to nebyla pouze ústřední vláda, nýbrž král, kdo byl výlučně pověřen touto mocí vykonávat. To souvisí s příčinami, které je dobré připomenout.

v mravech. Zdálo se, že je lidem tím dražší, čím se její záruky zmenšovaly, a řeklo by se, že každý Francouz zdědil výsady, které byly odebrány velkým státním institucím.

Poté, co královská moc porazila své hlavní protivníky, zastavila se jakoby sama od sebe; zmírnila se právě v důsledku svého vítězství a zdálo se, že bojovala spíše proto, aby privilegia získala, než aby jich využívala.

Je velkým a častým omylem věřit, že se ve Francii duch svobody zrodil s revolucí roku 1789. Byl vždycky jedním z rozlišujících znaků národa. Avšak tento duch se zde projevoval v intervalech, tak říkajíc přerušovaně. Byl spíše instinktivní než promyšlený, nerovnoměrný a současně prudký i slabý.

Nikdy neexistovala hrdější a ve svých názorech a ve svých činech nezávislejší šlechta, než byla francouzská šlechta feudálních časů. Nikdy se duch demokratické svobody neprojevoval důrazněji a snad bych mohl říci divočeji než ve francouzských středověkých obcích a v generálních stavech, které se scházely s různým časovým odstupem až do počátku sedmnáctého století (1614).

Dokonce i když královská moc zdědila všechny ostatní moci, myšlení lidí se jí podřizovalo, aniž při tom ztratilo na síle.

Je třeba dobře rozlišovat fakt poslušnosti a její příčiny. Existují národy, které se sklánějí před svévolnými přáními panovníka, protože věří v jeho absolutní právo nařizovat. Jiné proto, že vidí pouze v něm představitele vlasti nebo obraz Boha na zemi. Některé z nich zbožňují královskou moc, která následuje po tyranii šlechty, a nacházejí v poslušnosti vůči ní určitý odpočinek spojený s potěšením a s vděčností. V těchto různých druzích poslušnosti se nepochybně setkáváme s předsudky, jež ukazují na nedostatek vzdělání a omyly ducha, nikoli na nízkost srdce.

Francouzi sedmnáctého století se podřizovali spíše království než králi a poslouchali ho nejen proto, že jej považovali za silného, nýbrž proto, že ho považovali za dobrotivého a legitimního. Měli, mohu-li se takto vyjádřit, svobodnou

zálibu v poslušnosti. Svou podřízenost také spojovali s trochou nezávislosti, pevnosti, jemnosti, náladovosti a popudlivosti, což dostatečně ukazovalo, že sice přijali pána, ale zachovali si ducha svobody. Ten král, který mohl bez kontroly disponovat majetkem státu, se často jevil jako bezmocný, když chtěl zasahovat do nejmenších detailů lidské činnosti nebo potlačit i nejbezzvýznamnější názory. A v případě odporu byl pachatel lépe chráněn zvyky, než je často občan ve svobodných zemích zaštitěn zákony.

Tyto pocity a ideje však vůbec nechápou národy, jež byly vždy nezávislé, nebo i ty, které se nezávislymi staly. První je nikdy neznaly, druhé na ně již dávno zapoměly; ty i ony vidí v poslušnosti svévolné moci pouze hanebné poníženi. V národech, které ztratily svobodu poté, co ji ochutnaly, má poslušnost skutečně vždy tuto povahu. Často však do podřízenosti národů, které nebyly nikdy svobodné, vstupuje morální hodnota, kterou je nutno uznat.

Na konci osmnáctého století se duch nezávislosti, který byl vždy pro Francouze charakteristický, zvláště rozvinul a zcela změnil svou povahu. V osmnáctém století proběhla u Francouzů jakási proměna pojetí svobody.

Svoboda se totiž může vyvinout v lidském duchu ve dvou rozdílných formách. Je možno v ní vidět uplatnění obecného práva nebo užívání privilegia. Vůle být svobodný ve svých činnostech nebo v některých ze svých činností ne proto, že všichni lidé mají obecné právo na nezávislost, nýbrž proto, že já sám vlastním zvláštní právo zůstat svobodný, to byl způsob chápání svobody ve středověku a téměř vždy ve společnostech aristokratických, v nichž jsou životní podmínky velmi nerovné a v nichž lidský duch nakonec zahrnuje do počtu privilegií právo na užívání všech statků tohoto světa, protože si zvyk na privilegia jednou osvojil.

Toto pojetí svobody vztahující se pouze na člověka, který je vytvořil, nebo nanejvýš na třídu, k níž náleží, může existovat v národě, kde všeobecná svoboda neexistuje. Někdy dochází dokonce k tomu, že láska ke svobodě je u některých

jedinců tím živější, čím méně nezbytné záruky svobody platí pro všechny. Výjimka je tedy tím cennější, čím je vzácnější.

Toto aristokratické pojetí svobody vyvolává u těch, kteří je získali, přepjatý úsudek o jejich vlastní individuální hodnotě a vášnivou touhu po nezávislosti. Ta dodává egoismu energii a jedinečnou sílu. Pokud toto pojetí vzali za své jednotlivci, přivedlo je často k nejmimořádnějším činům; když je vzal za své celý národ, vytvořilo největší národy, jaké kdy existovaly.

Římané se domnívali, že mezi všemi národy se mohou jen oni těšit nezávislosti, a věřili, že právo na svobodný život jim nevzešlo od přírody, ale že jim je poskytuje Řím.

Moderní demokratické, a troufám si říci, spravedlivé pojetí svobody předpokládá, že každý člověk dostal od přírody dostatečnou inteligenci pro vlastní rozhodování, že se rodí s rovným a nezadatelným právem žít nezávisle na svých bližních ve všem, co se týká jen jeho samotného, a že svůj osud může řídit podle svého úsudku.

Od okamžiku, kdy toto pojetí svobody proniklo hluboko do vědomí nějakého národa a pevně se v něm usadilo, je už absolutní a svévolná moc pouze materiálním faktem, přechodným nahodilým jevem, neboť má-li každý absolutní právo na sebe sama, vyplývá z toho, že suverénní vůle může vycházet pouze ze sjednocení vůle všech. Od té doby ztratila také poslušnost své morální zdůvodnění a už neexistuje žádná střední cesta mezi mužnými a hrdými ctnostmi občana a nízkou servilností otroka.

Tou měrou, jak se ve státu vyrovnává společenské postavení, začíná přirozeně toto pojetí svobody převládat.

Nicméně, i když Francie již dávno vystoupila ze středověku a změnila v demokratickém smyslu své představy a své mravy, bylo feudální a aristokratické pojetí svobody ještě všeobecně přijímáno. Každý, kdo hájil svou individuální nezávislost proti požadavkům moci, měl mnohem méně na mysli uznání všeobecného práva než obranu svého zvláštního privilegia a v boji se opíral daleko méně o principy než

o fakta. V patnáctém století vytušili někteří odvážní duchové demokratickou ideu svobody, ta se však téměř ihned ztratila. Lze říci, že se tato transformace uskutečnila teprve během osmnáctého století.

Idea, že každý jednotlivec, a následně každý národ, má právo řídit své vlastní jednání, idea ještě nejasná, neúplně definovaná a špatně formulovaná, pozvolna pronikala do vědomí všech lidí. Ve formě teorie se ustálila ve vzdělaných vrstvách a jako jakýsi instinkt dospěla až k lidu. Vyplynul z toho nový a mocnější impuls směřující ke svobodě: náklonnost k nezávislosti, kterou Francouzi vždy měli, se tak stala racionálním a systematickým názorem, který se krok za krokem šířil a nakonec pro sebe získal i samu královskou moc. Ta byla sice vždy absolutní v teorii, ve svém chování však začala mlčky uznávat, že pocity veřejnosti jsou hlavní silou. „Své ministry jmenuji já,“ řekl Ludvík XV., „propouští je však národ.“ A když si Ludvík XVI. ve vězení vybavoval své poslední a nejtajnější myšlenky, říkal ještě *mi spoluobčané*, když mluvil o svých poddaných.*

V tom století bylo poprvé možno slyšet o všeobecných lidských právech, jejichž rovné využívání může každý člověk vyžadovat jako legitimní a neporušitelné dědictví, a o všeobecných přirozených právech, jež má užívat každý občan.

Když roku 1770, dvacet let před revolucí, mluvil Malesherbes jménem jednoho z prvních královských soudních dvorů, řekl králi: „Svou korunu máte pouze od Boha, Veličenstvo, nebráníte se však uspokojení z Toho, že za svou moc děkujete také dobrovolnému uznání svých poddaných. Ve Francii existuje několik neporušitelných práv, která náleží národu; vaši ministři se neodvážejí vám je popřít, a bude-li třeba je dokázat, odvoláme se pouze na svědectví Vašeho Veličenstva samého. Nikoli, Sire, navzdory všemu úsilí vás ještě nikdo nepřesvědčil, že není žádný rozdíl mezi francouzským státem a národem otroků.“

* Viz závěť Ludvíka XVI., napsanou v předvečer smrti.

A dále dodal: „Protože všechny zprostředkovatelské útvary jsou bezmocné nebo zničeny, zeptejte se národa samého, protože už je tu pouze on, komu byste mohl dopřát sluchu.“

Náklonnost ke svobodě se ostatně projevovala spíše v knihách než v činech, spíše v individuálním úsilí než v kolektivních aktivitách, v protestech, často dětinských a nerozumných, spíše než ve vážném a systematickém odporu.

Moc veřejného mínění, kterou si uvědomovali i ti, kdo se často stavěli nad ni, velmi kolísala mezi silou a slabostí: všemohoucí jednoho dne, téměř nepostižitelná zítra, vždy nepravdělná, náladová, neurčitá: tělo bez orgánů, stín suverenity lidu, spíše než suverenita lidu sama.

Mám za to, že tomu tak bude ve všech národech, které budou tíhnout ke svobodě a přát si svobodu dříve, než vytvoří svobodné instituce.

Netvrdím, že se lidé nemohou těšit nějakému druhu nezávislosti v zemích, kde svobodné instituce neexistují. K tomu stačí zvyklosti a veřejné mínění. Nemají však jistotu, že svobodni zůstanou, protože si nejsou nikdy jisti, zda vždy svobodni zůstat chtějí. Jsou období, kdy i národy nejzamilovanější do své nezávislosti dojdou tak daleko, že se na ni budou dívat jako na podružný objekt svého úsilí. Velká užitečnost svobodných institucí spočívá v tom, že udržují svobodu i v obdobích, kdy se jí lidský duch vzdálí, a že mu dodávají jakýsi druh vegetativního života, který je mu vlastní a poskytují mu čas, aby se ke svobodě navrátil. Právní formy umožňují lidem o svobodu ztratit přechodně zájem, aniž by proto o ni přišli. To je podle mne jejich hlavní přínos. Chce-li být nějaký národ rozhodně otrokem, nelze mu v tom zabránit. Myslím však, že existuje prostředek, jak jej udržet po nějakou dobu v nezávislosti, aniž se sám o to snažil.

Stát, v němž je relativně méně chudých a méně bohatých, méně mocných a méně slabých než v kterémkoliv jiném státě v tehdejší světě, národ, jehož se navzdory politice teorie

* Viz: Remontrances de la cour des Aides.

rovnosti zmocnila touha po rovnosti srdcí, země již lépe sjednocená ve všech svých částech než kterákoli jiná, podřízená ústřední moci, schopnější a silnější, v níž nicméně stále živý duch svobody nabyl v nedávném období povahy všeobecnější, systematictější, demokratičtější a neklidnější – to jsou hlavní rysy, kterými se vyznačuje fyziognomie Francie na konci osmnáctého století.

Když nyní po padesáti letech zavřeme knihu historie a posoudíme, co přinesl čas, zjistíme, že za tu dobu došlo k obrovským změnám. Avšak uprostřed všech těchto nových a neznámých jevů snadno rozeznáme tytéž charakteristické rysy, které nás překvapily před půlstoletím. Zveličujeme si tedy běžně působení francouzské revoluce.

Bez pochyby nebyla žádná revoluce mocnější, rychlejší, ničivější ani tvořivější než revoluce francouzská. Přece však bychom se velmi mýlili, kdybychom věřili, že z ní vyšel francouzský národ zcela nový a že postavila budovu, jejíž základy před ní neexistovaly. Francouzská revoluce vytvořila množství vedlejších a podružných věcí a pouze rozvinula zárodky věcí základních. Ty zde byly už před ní. Uspořádala, zkoordinovala a zlegalizovala výsledky velkého procesu, ale tímto procesem sama nebyla.

Ve Francii byla rovnost životních podmínek větší než jinde. Revoluce tuto rovnost posílila a dala doktríně rovnosti formu zákonů. Francouzský národ opustil, ještě před všemi ostatními národy a úplněji než ony, systém roztržštěnosti a individuálnosti feudálního středověku. Revoluce dokončila sjednocení všech částí země a vytvořila z nich jedno tělo.

Ve Francii se výrazněji než v kterémkoli jiném státě světa ústřední moc zmocnila místní správy. Revoluce učinila tuto moc obratnější, silnější a podnikavější.

Francouzi pochopili dříve a jasněji než všichni ostatní demokratickou ideu svobody. Revoluce sama dala národu, ne-li ještě moc reálnou, tedy alespoň veškeré zdání svrchované moci.

Jsou-li tyto věci nové, jsou nové formou a vývojem, ne však v principu ani základu.

Nepochybuji o tom, že všechno, co Revoluce učinila, by se bylo stalo i bez ní. Byla pouze násilným a rychlým procesem, který připojil politický stav ke stavu sociálnímu, činy k idejím a zákony k mravům.

Jakou část svého starého státu si Francouzi uchovali? Čím se staly elementy, z nichž se skládal klérus, třetí stav a šlechta? Jaká nová rozdělení vystřídala rozdělení staré monarchie? Do jakých nových forem se oděly aristokratické a demokratické zájmy? Jaké změny proběhly v pozemkovém vlastnictví a jaké byly jejich důvody? Jaké proměny se uskutečnily v ideách, návycích, zvyklostech a v celém duchu národa?

To jsou hlavní otázky, které budou předmětem následujících stránek.

Starý režim a Revoluce

PŘEDMLUVA

Kniha, kterou právě předkládám, rozhodně není historií Revoluce, historií, která byla zpracována s tak velkým leskem, že nepomýšlím na to, abych to zopakoval: je to studie o této Revoluci.

Francouzi vynaložili v roce 1789 největší úsilí, jaké kdy nějaký národ vynaložil, aby rozsekli takřkajíc ve dvě svúj osud a aby vyhloubili propast mezi tím, čím byli až dosud, a tím, čím chtěli být nadále. S tímto cílem se s největší obzřelostí snažili, aby nepřenesli do své nové situace nic z minulosti: uložili si všechna možná omezení, aby se formovali jinak než jejich otcové; neopomněli konečně nic, aby se změnili k nepoznání.

Vždy jsem si myslel, že v tomto ojedinělém úsilí uspěli Francouzi daleko méně, než se domnívala cizina, a především méně, než věřili oni sami. Byl jsem přesvědčen, že aniž si to uvědomili, zachovali si ze starého režimu většinu pocitů, zvyklostí, dokonce idejí, jejichž pomocí řídili Revoluci, která tento režim zničila. Aniž si to přáli, použili jeho trosky při budování stavby nové společnosti v takovém rozsahu, že k tomu, abychom lépe pochopili jak Revoluci, tak její dílo, museli bychom na okamžik zapomenout na Francii, kterou vidíme, a jít se zeptat do hrobky Francie, která už není. Prá-

vě to jsem se zde pokusil udělat a stálo mě to více úsilí, než bych byl věřil.

První století monarchie, středověk a renesance podnítily vznik mnoha prací a staly se předmětem velmi hlubokých výzkumů, které nám umožnily poznat nejen události, k nimž tehdy došlo, nýbrž i zákony, zvyklosti, ducha vlády a ducha národa těch dob. Nikdo se však až dosud nenamáhal uvažovat tímto způsobem a tak důkladně o XVIII. století. Jsme přesvědčeni, že velmi dobře známe francouzskou společnost té doby, protože jasně vidíme, co se třpytí na povrchu, protože známe až do podrobností historii nejslavnějších osobností, které tehdy žily, a že důmyslní a výmluvní kritici nás důvěrně seznámili s díly velkých spisovatelů, kteří ji popsali. Avšak pokud jde o způsob, jak události probíhaly, o skutečnou praxi institucí, o přesný vzájemný postoj tříd, o životní podmínky a pocity těch, které dosud nebylo slyšet ani vidět, o sám základ názorů a mravů, jsou naše představy zmatené a často mylné.

Ujal jsem se úkolu proniknout až k srdci tohoto starého režimu, který nám ještě není tak vzdálený, ale který nám Revoluce zastřela.

Abych toho dosáhl, nepřečetl jsem jen znovu slavné knihy z XVIII. století. Snažil jsem se prostudovat mnoho děl, sice méně známých a méně toho hodných, která však – jakkoli vytvořena s malou dovedností – ukazují možná ještě lépe skutečné tendence doby. Seznámil jsem se pečlivě se všemi veřejnými materiály, v nichž mohli Francouzi vyjádřit své názory a záliby v době, kdy se Revoluce blížila. Zápisy stavovských shromáždění, a později shromáždění provinciálních, mi vrhly na tyto otázky hodně světla. Kromě toho jsem rozsáhle využil sešitů se záznamy tří stavů z roku 1789. Tyto sešity, jejichž originály tvoří dlouhou řadu rukopisných svazků, zůstávají tu jako testament tehdejší francouzské společnosti, poslední vyjádření jejích tužeb, autentický projev jejích posledních úmyslů. Je to v dějinách unikátní dokument. Ani to mi však nestačilo.

V zemích, kde již má veřejná správa moc, se rodí málo idejí, přání a bolestí, potkáváme málo zájmů a vášnivých tužeb, které by se před ní dříve nebo později neukázaly v plné nahotě. Při studiu jejích archivů nezískáme pouze velmi přesnou představu o jejích metodách, ale odhalí se nám celá země. Cizinec, který by dnes mohl nahlédnout do všech udavačských dopisů, jež naplňují složky ministerstva vnitra a prefektur, by o nás brzy věděl více, než víme sami. Jak poznáme při četbě této knihy, byla v XVIII. století veřejná správa již silně centralizovaná, velmi mocná a pozoruhodně výkonná. Vidíme, jak neustále něčemu pomáhá, něčemu brání, něco povoluje. Měla toho hodně, co mohla slibovat, a hodně toho, co mohla dávat. Působila již nejen tisíce způsoby na obecné řízení veřejných záležitostí, nýbrž i na osudy rodin a na soukromý život každého jednotlivce. Navíc neuveřejňovala svou činnost, takže se lidé nebáli prozradit před ní své nejtajnější slabosti. Strávil jsem hodně času studiem toho, co nám po ní zůstalo jak v Paříži, tak v řadě provincií. Hlavně archivy intendantury v Tours (velmi rozsáhlá provincie, ve středu Francie, s milionem obyvatel). Archivy jiných oblastí, mezi jinými Ile-de-France, mi ukázaly, že věci probíhaly stejně v největší části království.

Tam jsem, jak jsem očekával, našel starý režim zcela živý, jeho ideje, jeho vášně, jeho předsudky a jeho praktiky. Každý člověk zde volně hovořil svým jazykem a prozradil tam své nejintimnější myšlenky. Podařilo se mi tak získat o staré společnosti představu, jakou neměli její současníci, protože jsem měl před očima to, co se před jejich zraky nikdy nedostalo.

Jak jsem v této studii postupoval, udivovalo mě, že neustále objevuji ve Francii oné doby mnohé rysy, které bijí do očí ve Francii současné. Nacházel jsem zde spoustu pocitů, o nichž jsem se domníval, že se zrodily z Revoluce, spoustu myšlenek, o nichž jsem měl až dosud za to, že pocházejí teprve od ní, tisíc zvyklostí, o nichž se zdálo, že nám je dala teprve ona. Nacházel jsem všude kořeny současné společnosti hluboce zakotvené v této staré půdě. Čím více jsem se

vracel k roku 1789, tím přesněji jsem rozeznával onu duchovní sílu, která vedla k tomu, že se Revoluce zformovala, zrodila a rostla. Krok za krokem jsem viděl, jak se před mýma očima objevuje celá fyziognomie této Revoluce. Již ohlašovala svůj temperament, svého génia; byla to již ona. Nacházel jsem tam nejen příčiny toho, co uskutečnila ve svém prvním rozmachu, nýbrž možná ještě více předzvěst toho, čemu měla dát základ do budoucna. Revoluce měla totiž dvě zcela odlišné fáze: první, během níž se zdálo, že Francouzi chtějí z minulosti odstranit všechno, a druhou, v níž se pokusili obnovit část toho, co v ní ponechali. Je tu množství zákonů a politických zvyklostí starého režimu, které jako by naráz v roce 1789 zmizely a které se o několik let později znovu objevují jako některé řeky, když se na jednom místě ponoří pod zem, aby se znovu vynořily o něco dále, přinášejíce tutéž vodu do nových břehů.

Vlastním předmětem díla, které předkládám veřejnosti, je vysvětlit, proč tato velká revoluce, která se současně připravovala na téměř celém evropském kontinentu, vypukla u nás spíše než jinde, proč sama vzešla ze společnosti, kterou hodlala zničit, a konečně, jak mohla stará monarchie padnout tak úplně a tak náhle.

V mé představě nemůže dílo, jež jsem si předsevzal, zůstat u těchto otázek. Mým záměrem je – nezradí-li mě čas a síly – sledovat ve zvratech této dlouhé revoluce ony Francouzce, jejichž život pod starým režimem jsem tak důvěrně poznal a které tento starý režim zformoval, pozorovat je, jak se mění a přetvářejí podle běhu událostí, aniž přesto změnili svou povahu, a jak se před námi stále znovu objevují s poněkud modifikovanou, avšak stále rozeznatelnou fyziognomií.

Prožíval jsem s nimi nejdřív první období roku 89, kdy láska k rovnosti a láska ke svobodě získala jejich srdce a kdy nechtěli pouze vytvořit demokratické instituce, nýbrž instituce svobodné, kdy nechtěli jen zrušit privilegia, nýbrž uznat a sankcionovat práva; jejich mládí, nadšení, pýchu, vznešené a opravdové vášně, na něž si lidé, navzdory svým

omylům, trvale uchovávají vzpomínku a které ještě dlouho budou rušit spánek všem, kdo by je chtěli zkorumpovat nebo zotročit.

Projdu rychle průběh této revoluce a pokusím se ukázat, jaké události, jaké omyly a jaké chyby ve výpočtu dovedly tytéž Francouze k tomu, že opustili své první záměry, zapomněli na svobodu a chtěli se už stát jen rovnými sluhy pána světa; jak se vláda, silnější a daleko absolutičtější než ta, kterou Revoluce svrhla, nyní znovu vzchopila a soustřeďuje veškerou moc, potlačuje všechny tak draze zaplacené svobody, dosazuje na jejich místo jejich plané odlesky, nazývá suverenitou lidu hlasování voličů, kteří se nemohou o ničem poučit, ani se shodnout, ani volit: svobodné hlasování o daních, souhlas němých a ujařmených poslanců. A konečně, jak tato vláda zcela upírá lidu schopnost sám si vládnout, bere mu základní záruky práva, svobodu myslet, mluvit a psát, tedy nejcennější a nejvznešenější výdobytky roku 89, jehož velkým jménem se nadto ještě honosí.

Zastavím se u okamžiku, v němž, jak se mi zdá, Revoluce téměř splnila své dílo a zplodila novou společnost. Budu tedy zkoumat tuto společnost samu: pokusím se rozlišit, v čem se podobá tomu, co jí předcházelo, v čem se od tohoto stavu liší, co jsme v tomto obrovském všeobecném pohybu ztratili, co jsme přitom získali, a pokusím se nakonec zahlédnout naši budoucnost.

Část této druhé práce je v hrubých rysech hotova, není však ještě v takovém stavu, aby ji bylo možno zveřejnit a nabídnout publiku. Bude mi dopřáno dokončit ji? Kdo to může říci? Osud jednotlivce je ještě daleko nejasnější než osud národů.

Doufám, že jsem tuto knihu napsal bez předsudků, netvrším však, že jsem ji napsal bez zaujetí. Bylo by sotva možné žádat, aby Francouz nebyl zaujat, když mluví o své zemi a uvažuje o své době. Přiznávám, že když jsem zkoumal všechny stránky někdejší společnosti, nikdy jsem zcela nepustil ze zřetele společnost novou. Nechtěl jsem pouze po-

znat, jaké chorobě nemocný podlehl, nýbrž i to, jak by byl mohl zůstat naživu. Postupoval jsem jako lékaři, kteří se v každém vyhaslém orgánu pokoušejí odhalit zákony života. Mým cílem bylo vytvořit obraz, který by byl přísně exaktní a současně by mohl být poučný. Pokaždé tedy, když jsem u našich otců narazil na některou z oněch mužných ctností, které bychom tolik potřebovali a které už téměř vůbec nemáme – opravdového ducha nezávislosti, touhu po velkých činech, sebedůvěru a víru ve svou věc – zdůraznil jsem je. A stejně, když jsem se setkal v zákonech, ideách, mravech oné doby se stopami některých nectností, které poté, co rozvrátily starou společnost, na nás stále ještě působí, vynasnažil jsem se vrhnout na ně světlo, abychom lépe uviděli zlo, které nám tyto nectnosti způsobily, a lépe pochopili, jaké další zlo nám ještě mohou způsobit.

Doznávám, že abych dosáhl tohoto cíle, nebojím se zasáhnout kohokoli a cokoli, ani jednotlivce, ani třídy, ani názory, ani vzpomínky, bez ohledu na jejich účtyhodnost. Často jsem to učinil s lítostí, vždy však bez výčitek svědomí. Nechť mi ti, jimž jsem tak mohl ublížit, prominou a pomyslí při tom na nezaujatý a čestný cíl, jež sleduji.

Mnozí mne možná obviní, že v této knize projevuji příliš nemístnou zálibu ve svobodě, o níž se, jak jsem ujišťován, ve Francii už nikdo nestará.

Poprosím pouze ty, kdo mi budou adresovat tuto výtku, aby měli laskavě na paměti, že tento sklon je u mne velmi starý. Je to už více než dvacet let, co jsem mluvil o jiné společnosti a napsal téměř doslova to, co budou nyní číst.

Uprostřed temnot budoucnosti je možné už dnes objevit tři velmi jasné pravdy. První, že všichni lidé naší doby jsou strháváni neznámou silou, o níž lze doufat, že ji můžeme řídit nebo zpomalit, nikoli však překonat, a že je tato síla někdy pozvolna pohání a někdy přímo vrhá ke zničení aristokracie. Druhou pravdu, že mezi všemi společnostmi světa budou mít vždy největší potíže s tím, aby nadlouho unikly absolutní vládě, ony společnosti, v nichž už aristokracie ne-

obecná platnost
naše zkušenosti

ní a být nemůže. Třetí pravdou konečně je, že žádný druh despotismu nemůže přinášet zhoubnější následky, než je tomu v těchto společnostech, protože v nich despotismus více než jakákoliv jiná forma vlády podporuje rozvoj všech neřestí, jimž právě ony zvláště podléhají a které je tak zavádějí směrem, kam podle svých přirozených sklonů již směřovaly.

Protože lidé zde už nejsou k sobě poutáni žádnou vazbou kast, tříd, korporací či rodin, mají přílišný sklon zabývat se pouze svými partikulárními zájmy; jsou vždy příliš sváděni k tomu, aby se starali jen o sebe a uchýlovali se do úzkého individualismu, který potlačuje každou veřejnou ctnost. Despotismus je dalek boje proti této tendenci, činí ji nepřekonatelnou, protože zbavuje občany jakéhokoliv společného zaujetí, jakékoliv vzájemné pomoci, každé nezbytnosti porozumět si, každé příležitosti společně jednat; zadržuje je takřka jako do soukromého života. Pokud měli již tendenci postavit se mimo, on je izoluje; jsou-li vůči sobě chladní, on je zmrazuje.

V těch společnostech, v nichž není nic pevné, se každý cítí neustále pobízen strachem, že se zhorší jeho postavení, a úsilím vystoupit výš. Peníze se tu staly hlavním kritériem, které klasifikuje lidi a rozlišuje mezi nimi, a současně nabyly jedinečné mobility – přecházejí neustále z ruky do ruky, proměňují životní podmínky lidí a povyšují i ponižují rodiny, takže neexistuje téměř nikdo, kdo by nebyl nucen vyvíjet zoufalé a trvalé úsilí, aby své postavení zachoval nebo aby nějaké získal. Touha zbohatnout za každou cenu, chuť obchodovat, láska k zisku, hledání blahobytu a materiálních požitků jsou tedy nejobecnější vášně. Tyto vášně se snadno šíří ve všech třídách a pronikají až do těch, jimž byly až dosud cizí. Brzy dospějí tak daleko, že pokud je nic nezastaví, budou enervovat a degradovat celý národ. Je tedy podstatou despotismu tyto vysilující vášně podporovat a šířit je, neboť mu přicházejí na pomoc: zaměstnávají a odvádějí představitelství lidí daleko od veřejných záležitostí a vedou k tomu, že se lidé třesou při pouhé myšlence na revoluce. Jen despotismus jim může poskytnout utajení a stín, které

dodávají chamtivosti jistotu a umožňují dosahovat nepoctivého zisku bez obavy ze ztráty cti. Bez despotismu by byly silné, s ním jsou vládnoucí.

Naproti tomu jediné svoboda v takových společnostech může účinně potírat neřesti, které jsou pro ně přirozené, a zadržet je na šikmé ploše, po níž sklouzávají. Jen ona totiž může vytrhnout občany z izolace, v níž je právě nezávislost na životních podmínkách udržuje při životě, a donutit je, aby se k sobě znovu navzájem přiblížili, zahřívá je a každodenně je sbližuje nutností vzájemně si naslouchat, přesvědčovat se a vyhovět si při řešení společných záležitostí. Jedině ona je schopna odtrhnout je od kultu peněz a od malých každodenních starostí vyplývajících z jejich osobních záležitostí a naučit je vnímat a pociťovat v každém okamžiku nad sebou a po svém boku vlast. Jedině ona dokáže čas od času nahradit lásku k blahobytu energičtějším a vyšším zápallem, jen ona nabízí jejich ambicím vyšší cíle než získávání bohatství a stává se světlem, které jim umožňuje poznat a posoudit lidské neřesti i ctnosti.

Demokratické společnosti, které nejsou svobodné, mohou být bohaté, vytríbené, krásné na pohled, dokonce velkolepé, mocné vahou své homogenní hmoty. Můžeme v nich najít osobní kvality, dobré otce rodin, čestné obchodníky a velmi úctyhodné majitele nemovitostí. Setkáme se mezi nimi dokonce s dobrými křesťany, protože jejich vlast není z tohoto světa a sláva jejich náboženství spočívá ve schopnosti vytvářet v prostředí největší zkaženosti dobré mravy i pod nejhorší vládou. Římské císařství ve svém nejhorším úpadku jich bylo plné. Troufám si však říci, že v podobných společnostech nikdy nelze spatřit velké občany, a především velký lid. A nebojím se tvrdit, že obecná úroveň srdce a ducha se zde nikdy nepřestane snižovat, pokud zde zůstanou spojeny rovnost s despotismem.

To jsem si myslel a to jsem říkal před deseti lety. Přiznávám, že se od té doby ve světě nestalo nic, co by mne donutilo myslet a mluvit jinak. Když jsem projevil své dobré mí-

nění o svobodě v době, kdy se těšila přízni, nebude snad považováno za špatné, setrvávám-li na svém mínění, když je opuštěna.

Uvažte laskavě, že právě v tom se méně odlišuji od svých odpůrců, než se asi sami domnívají. Jaký by to byl člověk, který by měl od přírody duši tak nízkou, že by dával přednost závislosti na rozmarech jednoho ze svých bližních před dodržováním zákonů, na jejichž zavedení se sám podílel, kdyby se mu zdálo, že jeho národ má ctnosti nezbytné k tomu, aby správně využíval svobody? Myslím, že takový člověk vůbec neexistuje. Sami despotové nepopírají, že svoboda je skvělá, pouze ji chtějí jenom pro sebe a tvrdí, že všichni ostatní jí vůbec nejsou hodni. Nelišíme se tedy od sebe svými názory na svobodu, nýbrž lepším nebo horším míněním, jaké máme o lidech, a tak můžeme s rozhodností říci, že záliba, kterou člověk chová k absolutní vládě, je přímo úměrná pohrdání, jaké pociťuje vůči své zemi. Prosim, aby mi bylo dovoleno ještě chvíli počkat, než přijmu za svůj tento názor.

Mohu říci, aniž bych se snad příliš chválil, že kniha, kterou právě vydávám, je výsledkem velmi rozsáhlé práce. Je to poměrně krátká kapitola, která mě stála více než rok studia. Mohl jsem ji zatížit mnoha poznámkami pod čarou. Raději jsem však počet poznámek snížil a umístil je na konec svazku s odvoláním na stránky textu, k nimž se vztahují. Čtenář tam najde příklady a doklady. Mohl bych zařadit ještě mnoho dalších, kdyby se někomu zdálo, že tato kniha stojí za to, aby je požadoval.

výšeným tónem. Pro mnohé z nich je dvacátek hlavním článkem jejich lenní závislosti. Protože jejich podíl na této dani stanoví každoročně Rada podle zprávy intendanta, obracejí se obvykle na něj, aby získali odklad a úlevu. Četl jsem spoustu žádostí tohoto druhu, které napsali šlechtici, téměř všichni s čestným titulem a často velcí lenní páni. Považují, jak říkají, své příjmy za nedostatečné a svou situaci za špatnou. Šlechtici obvykle neoslovovali nikdy intendanta jinak než „pane“, všiml jsem si však, že za těchto okolností ho nazývají vždycky „monseigneur“, stejně jako měšťané.

Často se v těchto žádostech zábavným způsobem mísí bída s pýchou. Jeden z nich píše intendantovi: „Vaše citlivé srdce nikdy nemůže souhlasit s tím, aby otec mého stavu byl zatížen přísnou desátkovou daní jako nějaký obyčejný otec z lidu.“

V dobách velkého hladu, v XVIII. století tak častých, se k intendantovi obrací všechno obyvatelstvo každé oblasti a zdá se, že očekává svou potravu jen od něho. Je pravda, že každý už svaluje vinu za všechny své strážně na vládu. Za vinu se jí kladou i ty, za které nikdo nemůže: vyčítá se jí dokonce špatné počasí.

Už se nedivme, když vidíme, s jakou zázračnou snadností se ve Francii na počátku tohoto století znovu upevnila centralizace. Muži roku 1789 zbořili budovu, ale její základy zůstaly zachovány dokonce i v myslí bořitelů, a na těchto základech ji bylo možno znovu postavit a vybudovat ji ještě pevnější než kdykoli předtím.

KAPITOLA SEDMÁ

Jak hlavní město Francie mělo v celé Evropě největší nadvládu nad provinciemi a jak ovládlo celou říši

Politická převaha hlavního města nad celou říší není dána ani situací, ani velikostí, ani bohatstvím, nýbrž způsobem vlády.

Londýn, který má tolik obyvatel jako některá království, neuplatnil až dosud rozhodující vliv na osud Velké Británie. Žádný občan Spojených států si nedovede představit, že by lidé z New Yorku rozhodovali o osudu Americké unie. A co více, nikdo si ani ve státě New York nedovede představit, že by jen vůle tohoto města mohla řídit jeho záležitosti. Nicméně má dnes New York tolik obyvatel, jako měla Paříž v okamžiku, kdy vypukla Revoluce.

Paříž sama měla v době náboženských válek ve srovnání se zbytkem království relativně stejný počet obyvatel jako v roce 1789. Nicméně tehdy nemohla o ničem rozhodovat. V době Frondy²⁵ je Paříž ještě jen největší město Francie. V roce 1789 je už Francií samou.

Již v roce 1740 napsal Montesquieu²⁶ jednomu ze svých přátel: Ve Francii existuje pouze Paříž a vzdálené provincie, protože Paříž neměla dosud čas, aby je pohltila. V roce 1750 markýz de Mirabeau, blouznivý, někdy však hluboký duch, prohlásil o Paříži, aniž ji jmenoval: „Hlavní města jsou nezbytná. Jestliže však hlava příliš ztuční, tělo odumře a vše zhyne. Co by se stalo, kdyby hlavní město zanechalo provincie v jakési přímé závislosti a hledělo na jejich obyvatele jako na obyvatele druhého řádu, kdyby jim nenechalo možnost uvažování a odepřelo jim uspokojivé kariéry a kdyby k sobě přitáhlo všechny talenty!“ Nazývá to tichou revolucí, která vylidňuje provincie, odvádí z nich notáble, obchodníky a inteligenci.

Čtenář, který pozorně přečetl předcházející kapitoly, zná již příčiny tohoto jevu. Znamenalo by to zneužívat jeho trpělivosti, kdybychom to zde opakovali znovu.

Tato revoluce neušetřila vládu, ale zasáhla ji pouze v její nejmateriálnější formě, v růstu města. Vláda viděla, jak se Paříž každodenně rozšiřuje, a bála se, že bude nesnadné tak veliké město dobře spravovat. Nacházíme celou řadu nařízení našich králů, hlavně v XVII. a XVIII. století, která si kladou za cíl tento růst zastavit. Tito vládcové stále více soustřeďovali v Paříži nebo při jejích branách celý veřejný život

Většina prostředků obrany, které jsem uvedl, byla skutečně mimo jeho dosah. Aby jich bylo možno použít, bylo nutné mít ve společnosti místo, na němž bylo člověka vidět, a hlas, který si dovedl vynutit pozornost. Kromě lidu však nebylo ve Francii téměř člověka, který by, měl-li k tomu odvahu, nemohl odpírat poslušnost ještě tehdy, když už se podrobil.

Král mluvil k národu spíše jako hlava státu než jako jeho vládce. „Klademe si za čest,“ říká Ludvík XVI. na počátku své vlády v preambuli jednoho ediktu, „že řídíme svobodný a statečný národ.“ Jeden z jeho předků vyjádřil již stejnou myšlenku ve starším jazyce, když při poděkování generálním stavům za odvážnost jejich námitek řekl: „Raději mluvíme se svobodnými než s nevolníky.“

Lidé XVIII. století vůbec neznali onu měkkou, a přece houževnatou a nezměnitelnou touhu po blahobytu, která je matkou poníženosti, jež se ochotně spojuje a takříkajíc propletá s řadou soukromých ctností: s láskou k rodině, s pravidelností mravů, s úctou k náboženské víře, a dokonce s vlažným nebo horlivým praktikováním ustáleného náboženství, jež umožňuje čestnost, hájí hrdinství a znamenitě vytváří pořádkumilovné lidi a vlažné občany. Byli lepší i horší.

Tehdejší Francouzi měli rádi veselost a zbožňovali radovánky. Byli možná nevázanější ve svých zvyklostech a nezřízenější ve svých náruživostech a ve svém myšlení než Francouzi dnešní. Neznali však onu umírněnou a způsobnou smyslnost, kterou vidíme kolem sebe my. Ve vyšších třídách se daleko více snažili svůj život zkrášlit než jej zpohodlnit, chtěli se spíše proslavit než se obohatit. Dokonce i ve středních třídách se nikdy nedali plně strhnout úsilím získat blahobyt, často ho opustili, aby se vydali za jemnějšími a vyššími požitky; všude se nad peníze stavěly jiné hodnoty. „Znám svůj národ,“ napsal jeden současník bizarním stylem, jemuž však nechyběla hrdost, „zručně taví a rozhazuje kovy, není vůbec stvořen, aby je uctíval obvyklým kultem, a byl by zcela ochoten vrátit se ke svým dávným idolům, ke statečnosti, ke slávě, a odvažují se říci k velkomyslnosti.“

Musíme se ostatně vyvarovat hodnocení nízkosti lidí podle toho, jak se podrobují nejvyšší moci: to by bylo nesprávné měřítko. Jakkoli byli lidé starého režimu poslušni královu vůli, jeden druh poslušnosti neznali: nedovedli se sklonit před mocí nelegitimní nebo spornou, která je málo ctěna a často opovrhována, avšak někdy je ochotně snášena, protože slouží nebo může škodit. Tato ponižující forma poníženosti jim byla vždycky cizí. Král jim vnukal pocity, jaké nedokázal vyvolat žádný z těch absolutistických vládců, kteří se od té doby ve světě objevili. Tyto pocity jsou dnes pro nás téměř nepochopitelné, natolik je Revoluce vyrvala i s kořeny z našich srdcí. Měli pro krále současně něhu, jakou cítí člověk k otci, a úctu, jíž je povinován jen Bohu. Když se podřizovali jeho nejsvévolnějším příkazům, podrobovali se spíše z lásky než z donucení, a tak se jim dařilo uchovat si i v nejkrajnější závislosti velmi svobodnou duši. Pro ně bylo největším škůdcem poslušnosti donucení, pro nás je to zlo nejmenší. Největší je v pocitu poníženosti, který vynucuje poslušnost. Neopovrhujme svými otci, nemáme k tomu právo. Dej Bůh, abychom s jejich předsudky a s jejich chybami mohli znovu nalézt trochu z jejich velikosti!

Byli bychom na velkém omylu, kdybychom věřili, že starý režim byl dobou servilnosti a lenní závislosti. Vládlo v něm mnohem více svobody než v naší době, byla to však jakási nepravidelná a přerušovaná svoboda, vždy sevřená hranicemi tříd, vždy vázaná ideou výjimečnosti a privilegií, která umožňovala vzdorovat zákonu téměř stejně jako libovůli a která téměř nikdy nešla tak daleko, aby poskytla všem občanům nejpřirozenější a nejnezbytnější záruky. I takto omezená a deformovaná svoboda byla ještě plodná: v době, kdy se centralizace stále více snažila srovnat, ohnout a opakovat všechny povahy, svoboda způsobila u velmi mnohých jedinců, že si uchovali svou původnost, kolorit a tvář, živila v jejich srdcích sebevědomou hrdost a mnohdy je naučila dávat před všemi zálibami přednost zálibě ve slávě. Tato svoboda vytvářela ony silné duše a hrdé a odvážné geníe,

kteře brzy uvidíme vytvářet z francouzské revoluce pro následující generace současně předmět obdivu i hrůzy. Bylo by velmi podivné, kdyby tak mužné ctnosti mohly vyrůst na půdě, kde již svoboda nebyla.

Jestliže však tato vyšinutá a churavá svoboda připravila Francouze na svržení despotismu, způsobila také, že byli možná méně než kterýkoliv jiný národ schopni vytvořit na jeho místě mírumilovnou a svobodnou říši zákonů.

KAPITOLA DVANÁCTÁ

Jak se stalo, že navzdory pokroku civilizace byly životní podmínky francouzského venkovana v XVIII. století někdy horší než ve XIII. století

V XVIII. století nemohl už francouzský venkovan být kořistí malých feudálních despotů; jen zřídka byl vydán na pospas násilí ze strany vlády; požíval občanské svobody a vlastnil kus půdy. Všichni lidé z ostatních tříd se však od něho odvrátili a žil možná osamoceněji, než jak tomu bylo jinde na světě. Byl to nový a ojedinělý útlak, jehož důsledky si zasluhuji obzvláště pozorné prozkoumání.

Na počátku XVII. století si Jindřich IV. podle Péréfixe³¹ stěžoval, že šlechtici opouštějí venkov. Uprostřed XVIII. století se tento útek stal téměř obecným: všechny dobové dokumenty jej zaznamenávají a želí ho, ekonomové ve svých knihách, intendanti ve své korespondenci, zemědělské spolky ve svých kronikách. Autentický důkaz tohoto jevu nacházíme v registrech daně z hlavy: ta se vybírala v místě skutečného bydliště a vybírání kapitační daně veškeré vysoké šlechty a části střední šlechty probíhalo v Paříži.

Na venkově zůstal pouze šlechtic, kterému jeho nevalný majetek zabránil odejít. Ocital se vůči svým sousedům venkovanům v postavení, v jakém, jak se mi zdá, bohatý vlastník nikdy nebyl. Už je však neovládal, a neměl proto jako

kdysi zájem, aby je živil, aby jim pomáhal, aby je vedl. Nebyl také zatížen stejnými veřejnými povinnostmi jako oni, proto nepociťoval živou účast s jejich bídou, kterou s nimi nesdílel, ani se nepřipojoval k jejich stížnostem, které mu byly cizí. Tito lidé už nebyli jeho poddanými a on nebyl ještě jejich spoluobčanem: to je jedinečný jev v dějinách.

To vedlo k jakési absenci srdce, mohu-li se tak vyjádřit, intenzivnější a účinnější, než je absence ve vlastním slova smyslu. Výsledkem bylo, že šlechtic žijící na své půdě projevoval často názory a pocity, které by byl měl v jeho nepřítomnosti jeho hospodářský správce: jako on viděl už v nájemcích pouze dlužníky a přísně od nich vymáhal všechno, co mu ještě podle zákona nebo zvykového práva náleželo, což někdy vedlo k tomu, že to, co zbylo z feudálních práv, se zdálo být tvrdší než v dobách feudalismu samého.

Často zadlužený a vždy chudý venkovský šlechtic žil obvykle velmi skrblicky na svém zámku, přemýšleje pouze o tom, jak by nashromáždil peníze, které hodlal v zimě utratit ve městě. Lid, který často jediným slovem uhodí hřebík na hlavičku, dal tomuto drobnému šlechtici jméno nejmenšího z dravých ptáků: říkal mu *ostříž*.

Pokud jde o jednotlivé případy, dalo by se možná s mým názorem polemizovat. Já však mluvím o třídách, protože jediné jimi se má zabývat historie. Kdo by popíral, že v této době bylo mnoho bohatých vlastníků půdy, kteří se nezištně starali o dobro rolníka, aniž je k tomu nutil obecný zájem? Ti však bojovali úspěšně proti zákonům svého nového postavení, které je proti jejich zájmům hnaly ke lhohostejnosti, právě tak jako jejich dřívější vazaly k nenávisti.

Často se útek šlechty z venkova připisuje zvláštnímu vlivu některých ministrů a některých králů, např. Richelieuovi nebo Ludvíku XIV. Ve třech posledních stoletích monarchie totiž vládcové skutečně téměř vždy sledovali tuto ideu: oddělit šlechtice od lidu a přitáhnout je ke dvoru a k úřadům. Tuto tendenci nacházíme především v XVII. století, kdy šlechta byla ještě pro království předmětem obav. Mezi otázkami,